

Inserturile și omisiunile în *Catehismul* calvinesc din 1648

Enikő Pál*

Facultatea de Științe Economice și Umaniste, Universitatea Sapientia, Piața Libertății 1, 530104 Miercurea Ciuc, România

Despre articol

Istoric:

Primit 17 martie 2015

Acceptat 29 martie 2015

Publicat 17 iulie 2015

Cuvinte-cheie:

text biblic

traducere

analiză comparată

filologie

diacronie

Rezumat

Studiul de față este menit a contribui la cercetările asupra vechilor traduceri românești, privite din perspectivă traductologică. În acest sens, finalitatea urmărită o constituie aceea de a configura o tipologie a inserturilor și a omisiunilor observabile în traducerea românească a catehismului din 1648, plecându-se de la cauzele care le-au generat. Astfel, aplicând metodele și instrumentarul proprii analizei comparative, se urmăresc contextele în care traducerea românească prezintă abateri de la una dintre cele două surse întrebuițate sau de ambele, precum și considerentele care au putut orienta opțiunile traducătorului de a insera sau, dimpotrivă, de a omite unități lingvistice de dimensiuni variate. În textul supus analizei, statutul inserturilor și al omisiunilor variază de la caz la caz, însă, luate în ansamblu, acestea pot fi grupate în două clase esențiale, reflectând două nivele de performanță diferite: nivelul *creației*, respectiv cel al *imitației*.

1. Introducere. Sursele și concepția traducerii *Catehismului* din 1648

În literatura de specialitate, *Catehismul* calvinesc al lui Fogarasi István, tipărit la Alba Iulia în 1648, ocupă un loc destul de redus¹. Cu toate că, în mod indiscutabil, acesta are o însemnătate mărginită, cel puțin în comparație cu celelalte texte contemporane, datorită și dimensiunilor sale reduse, respectiv destinației sale mai restrânse², textul la care ne-am oprit prezintă interes sub mai multe aspecte. Dincolo de faptul că acesta se află într-o strânsă relație cu celelalte texte calvino-române din secolul al XVII-lea, cu implicații inclusiv culturale³, o analiză oricât de superficială a limbii textului acestui catehism ne va dezvălui un material lingvistic extrem de bogat—sub aspect fonetic, morfologic și lexical. Or, acest aspect a fost insuficient valorificat pînă astăzi, deși un asemenea demers ar putea contribui la configurarea limbii române vechi din secolul al XVII-lea sau, în orice caz, a graiurilor ariei subdialectale sud-vest ardelenesti căreia îi aparține textul vizat.

Dincolo însă de disponibilitatea și de potențialitatea sa dialectologică, catehismul din 1648 se remarcă și sub aspect traductologic. De altminteri, o serie de particularități lingvistice care caracterizează acest

* Adresă de corespondență: enikopaldr@gmail.com.

¹ Pentru prima dată, acesta intră în atenția cercetătorilor în urma unor fragmente excerptate din *Crezul*, publicate de Hasdeu (1879, p. 725–727), și de Gaster (1891, p. 124), unele fragmente din catehism regăsindu-se și în *Nădejde* (1886, p. 161, 379, 380). Apoi, textul este catalogat și în bibliografiile vechi românești (*BRV I*, sub 53, p. 160–164) sau româno-ungurești (*BRU*, sub 167, p. 81) și maghiare (*RMK I*, sub 803; *RMK II*, sub 683; *Veress*, 1910, p. 159; vezi și *RMNY III*, sub 2212). Pe lângă aceste inventarieri, catehismul lui Fogarasi este amintit în treacăt și în volumele dedicate istoriei limbii, literaturii, și/sau bisericii românești, precum în: *Philippide* (1888, p. 51, 75); *Sbiera* (1897, p. 106); *Marienescu* (1902, p. 115); *Iorga* (1904, p. 144–145; 1928, p. 302) etc. Valorificarea acestuia din perspectivă lingvistică se lasă, însă, așteptat. Un real progres, în acest sens, este făcut abia în 1942, când apare prima și, după știința noastră, singura ediție a acestui text, întocmită de Tamás Lajos. După această ediție, catehismul din 1648 iarăși pare abandonat, cu excepția unor trimiteri din istorii ale limbii și/sau ale literaturii românești. Dintre acestea, merită menționate, de pildă, unele observații asupra unor aspecte lingvistice în *Gheție* (1975, p. 305–309).

² Catehismul era propus pentru întrebuițări „în aceste două locuri cu deosebire, în Lugos și în Caransebeș pentru școlile de religia creștină și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo”, așa cum afirmă însuși autorul la p. 5 a *Prefeței* cărții (*Tamás*, 1942, p. 44, trad. rom. în *BRV I*, p. 163).

³ Astfel, de pildă, textul a fost tipărit cu litere latine și cu ortografie maghiară, ceea ce nu este deloc inedit, ci reprezintă „expresia unitară a unei mișcări literare și religioase [calvine]” (*Pantaleoni*, 2007, p. 55), dezvoltată în zonele Banat-Hunedoara între secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

text decurge, direct sau indirect, tocmai din faptul că el este o traducere. Mai mult decât atât, alături de problemele generale care survin în cazul oricărui produs al unei asemenea îndeletniciri, textul prezintă și unele probleme specifice datorită (și) faptului că el reprezintă rezultatul traducerii directe a unei versiuni bilingve. Nu ne propunem să insistăm aici asupra diferențelor dintre o traducere efectuată pe baza a două sau a mai multe surse și o traducere care se edifică urmărind un singur text (vezi și [Arvinte & Gafton, 2007](#), p. 27). Dorim să menționăm, totuși, faptul că, în cazul unei asemenea situații, în care se găsește și traducerea lui Fogarasi, sporește nu numai polivalența demersului întreprins (a actului traducerii, atât la nivelul receptării/interpretării textului-sursă, cât și la nivelul producerii textului-țintă), ci și complexitatea textului produs.

Sursa traducerii *Catehismului* lui Fogarasi o constituie o versiune latino-maghiară a catehismului de la Heidelberg. Această versiune bilingvă a *Catechismus Religionis Christianae* a cunoscut mai multe ediții, printre care în 1636, 1639, 1643, 1647, dar și ediții ulterioare. Textul lui Fogarasi se bazează, probabil, fie pe ediția din 1643, fie pe cea din 1647, eventual pe cea din 1639 (vezi și Tamás 1942, p. 11, 129). De altminteri, edițiile din 1639, 1643 și 1647—cea din urmă constituind o retipărire fidelă a edițiilor anterioare (cf. [RMNY III](#), sub 2167, [RMK II](#), sub 672, [RMK I](#), sub 790)—sînt aproape identice, astfel încît stabilirea exactă a ediției-sursă a textului lui Fogarasi este greu de făcut⁴. Pentru stabilirea textului de bază latino-maghiar, se pot invoca două puncte de sprijin: unul formal, atât traducerea românească, cât și versiunea latino-maghiară conținînd 77 de întrebări și răspunsuri; și unul stilistic, textul lui Fogarasi prezentînd numeroase maghiarisme, inclusiv împrumuturi culte, preluate direct din sursă, precum și o serie de calcuri după maghiară.

Cum este și firesc, textul românesc nu reproduce, în mod fidel și integral, nici textul latin, nici pe cel maghiar, modalitățile de întrebuițare și de îmbinare a celor două surse fiind mult mai variate. Astfel, traducerea românească prezintă porțiuni care pot fi atribuite, cu certitudine, fie versiunii maghiare, fie celei latine, dar și segmente care arată o compilație a celor două modele sau o eliberare de ambele, secvența respectivă edificîndu-se, în mod independent de surse, prin contribuția personală a traducătorului care, pe alocuri, depășește chiar și atribuțiile unui traducător, în sensul strict al cuvîntului.

Cu toate soluțiile virtual oferite de existența celor două surse, luat în ansamblu, textul românesc se edifică prin contribuția inegală a celor două texte-sursă, modelul maghiar arătîndu-se a fi mult mai prezent în rezultatul traducerii decât cel latinesc. Faptul că Fogarasi întrebuițează preponderent sursa maghiară poate fi susținută prin numeroase „mărci ale traducerii”⁵, cu alte cuvinte, printr-o serie de indicii care

⁴Unele diferențe se constată la nivelul numerotării citărilor din textele biblice. Spre exemplu, sub 12/8, Fogarasi face trimitere la *Gen. 2. v. 1*, pe cînd, în edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643, citarea este din *Gen. 2. 17*. La fel, sub 12/18, Fogarasi menționează *Matt. 6*, iar edițiile din 1639 și 1643 amintesc *Matth. 6. 12*. În mod asemănător, sub 28/16, textul românesc menționează doar *Act. 2.*, pe cînd edițiile din 1639 și 1643 amintesc *Act. 2. 39*. Un alt caz avem sub 16/3, unde trimiterea se face la *Act. 4. v. 13*, spre deosebire de versiunile latină și maghiară a edițiilor din 1639 și 1643, în care se citează din *Act. 4. 12*. Asemănătoare este și situația sub 18/20, unde trimiterea se face la *Luc. 23. v. 13*, pe cînd, în textele latinesc și unguresc din 1639 și 1643, citarea se face din *Luc. 23. v. 13. 14*. O altă diferență se constată sub 29/12, unde Fogarasi notează *Matt. 20. v. 26. 27. 1. Cor. 10. v. 16.*, iar versiunile latină și maghiară din edițiile din 1639 și 1643 înregistrează *Matth. 26. v. 26. 27. 1. Cor. 10. 16*. O altă inadvertență găsim sub 16/19, unde fragmentul pus în atenția cititorului este *Rom. 8*, pe cînd, în sursa latină din 1643, se notează *Rom. 8. 34*, iar, în cea maghiară, *Rom. 8. 14*. La fel, sub 22/18, Fogarasi menționează *Matt. 16. v. 19*, pe cînd versiunile latinesc și maghiară din 1643 amintesc *Matth. 16. 18*. În mod asemănător, sub 39/7, Fogarasi notează *Prov. 30. v. 9.*, iar versiunile latină și maghiară din edițiile din 1639 și 1643 înregistrează *Prov. 30. v. 8. 9*. (cea latină), respectiv *Prov. 30. 8. 9*. (cea maghiară). La fel, sub 39/15, textul românesc citează din *Ephes. 4. v. 24.*, pe cînd edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643 citează din *Eph. 4. 25*. Tot astfel, sub 43/16, Fogarasi citează *Psal. 143*, iar edițiile latino-maghiare din 1639 și 1643 trimit la *Psal. 143. 10*. În mod asemănător, sub 45/4, textul românesc notează *Psal. 143*, iar edițiile din 1639 și 1643 înregistrează *Psal. 143. 10* (vers. lat.), respectiv *Psal. 143. 10* (vers. mgh.). Însă, în asemenea cazuri, este destul de greu a trage concluzii neechivoce, întrucît unele dintre aceste deosebiri s-ar putea datora, bunăoară, și neatenției traducătorului, eventual, unor greșeli de tipar, mai ales avîndu-se în vedere faptul că citările nu fac trimiteri la cu totul alte locuri, micile diferențe fiind observabile doar privind numerele versiunilor citate, uneori ușor confundabile, sau privind lipsa unor numere ce putea rezulta (și) în urma omiterii conștiente a autorului, urmărind, eventual, scopuri de economie. De aceea considerăm că acestea, singure, nu pot constitui o dovadă absolută a întrebuițării ediției din 1647.

⁵Asupra indicilor care pot funcționa drept „mărci ale traducerii”, cu aplicație pe textul Paliei, vezi și în [Arvinte & Gafton](#)

arată, în mod indiscutabil, urmărirea textului maghiar, întrucât acele elemente ale textului românesc nu au corespondent în textul latin, dar redau exact ceea ce apare în textul maghiar. Printre aceste mărci ale traducerii figurează: împrumuturile culte preluate direct din sursa maghiară și calcurile maghiare care apar ca o replică imediată la textul de tradus, tiparele morfo-sintactice care redau modelul maghiar, unele nume proprii, unele citări biblice, precum și inseriturile și omisiunile, cele din urmă constituind, în continuare, principala noastră preocupare.

2. Statutul inserțiilor și al omisiunilor în textul lui Fogarasi

Urmărind pas cu pas traducerea românească, respectiv versiunea maghiară, pe de o parte, și cea latinească, pe de altă parte, întâlnim numeroase situații în care Fogarasi inserează în textul lui sau omite din acesta anumite cuvinte, sintagme sau segmente de dimensiuni mai reduse față de unul dintre textele-sursă întrebuințate sau de ambele. În mod firesc, funcționalitatea acestor inserții și omisiuni se prezintă în mod diferit de la caz la caz. Astfel, prin inserțiile și omisiunile independente de versiunile-sursă, de pildă, traducătorul român își atribuie, pe anumite porțiuni, roluri care depășesc actul traducerii, apropiindu-se de nivelul unui *act de creație*. Față de acestea, inserțiile și omisiunile operate de Fogarasi care se regăsesc într-una dintre versiunile-sursă, dar lipsesc din cealaltă, funcționează ca *mărci ale traducerii*. În esență, deosebirea dintre cele două categorii de inserții și omisiuni privește, într-un caz, asumarea, pe moment, a unor libertăți în ciuda constrângerilor formale și de conținut, impuse de surse, iar, în celălalt caz, servilismul față de unul dintre modele.

2.1. Inserțiile și omisiunile independente de sursele întrebuințate

În ansamblu, textul lui Fogarasi se edifică plasându-se între imitație și creație. La nivel microstructural, însă, și una și cealaltă pot fi surprinse, uneori, în mod destul de evident. Situațiile în care traducerea românească se plasează în sfera creației pot fi ilustrate, printre altele, de inserțiile și omisiunile executate în mod independent atât de textul-sursă maghiar, cât și de cel latin.

2.1.1. Inserții independente de surse

De regulă, inserțiile au menirea de a oferi lămuriri cu privire la anumite sensuri întâlnite în textul de tradus, unele dintre acestea apărând în contextul unor termeni de origine maghiară. O asemenea situație întâlnim în: „semeliuri *sau obraze*” (14/12–13)⁶, cf. mgh. *személyek*, cf. lat. *personæ*. În acest caz, împrumutul cult de origine maghiară *semeliuri* ‘persoane’, preluat direct din sursa maghiară (cf. mgh. *személyek* ‘id.’), putea să-i fi părut lui Fogarasi mai puțin familiar publicului cărui îi era destinat catehismul, drept pentru care introduce pasajul lămuritor. Tot ca un insert cu rol explicativ funcționează și termenul subliniat în: „bătăi *sau bintetluială*” (12/2), cf. mgh. *büntetések*, cf. lat. *pænis*, de data aceasta, însă, introducerea tocmai a maghiarismului vine în ajutorul lămuririi unui sens posibil calchiat după maghiară, regăsit în *bătaie* ‘pedeapsă (divină)’⁷. Un calc după maghiară este explicat și în adaosul suplimentar în: „a ne ține *sau ne ispăsi*” (16/5–6), cf. mgh. *megtartatnunk*, cf. lat. *servati*. Aici termenul de origine slavă, introdus de Fogarasi, pare a servi la elucidarea sensului cu care se încarcă verbul *a (se) ține* ‘a (se) mîntui’, în urma calchierii mgh. *megtart* ‘a ține’.

Introducerea unui cuvînt sau a unei sintagme în traducerea românească răspunde, pe de o parte, nevoii de a oferi lămuriri, clarificări pentru sensurile termenilor întrebuințați, datorîndu-se, probabil, unor considerente lingvistice, precum în exemplele arătate mai sus. Pe de altă parte, însă, există și situații în

(2007, p. 52–188).

⁶Citatele sînt redate arătîndu-se pagina/rîndul textului catehismului. În ediția lui Tamás (1942), paginile nu sînt segmentate în rînduri. Astfel, numerotarea rîndurilor ne aparține.

⁷Este interesant faptul că Fogarasi nu întrebuințează nicăieri substantivul *pedeapsă* și nici verbul *a pedepsi*. Echivalentele acestora sînt maghiarismele *bintetluială* și *bintetlui*, respectiv *bătaie*. Cu acest sens, cel din urmă se notează, în același context, și în catehismul din 1656: „a păți *bătae* și biciu” (Barițiu, 1879, p. 35). Cu înțelesul arătat, termenul *bătaie* are mai multe ocurențe în textul lui Fogarasi, printre care în: „nu va lăsa fără *bătaie*” (34/1–2), cf. mgh. *büntetés*, cf. lat. *impunitum*, corespunzînd pasajului: „nu va lăsa... *necercatî*” din celălalt catehism (Barițiu, 1879, p. 44).

care introducerea unor termeni suplimentari, în contexte în care apar și sinonimele lor, nu se motivează din rațiuni strict lingvistice, cuvintele pe care le însoțesc fiind perfect funcționale și frecvent întâlnite în epocă, și, prin urmare, neimpunând, în mod necesar, pasaje lămuritoare. Asemenea cazuri întâlnim în: „chemi **au numești**” (17/5), cf. mgh. *nevezed*, cf. lat. *appellas*; „vestiți **sau pomeniți**” (30/4–5), cf. mgh. *hirdessétek*, cf. lat. *annuntiate*; „certare **sau vrava** a Bisericii Sfinte” (30/24), cf. mgh. *fenyíték*, cf. lat. *disciplina*; „să nu supere, **sau nu dosădească**” (39/3–4), cf. mgh. *meg ne nyomoritsa*, cf. lat. *opprimat*; „Înălția **sau Măria** a lu Dumnedzeu din cer” (41/22–23), cf. mgh. *Istennek mennyei felsége*, cf. lat. *cælesti majestate Dei*; „fericăciune **sau lauda**” (45/23), cf. mgh. *dicsőség*, cf. lat. *gloria*; „bintetluală de o vreme **sau trupească**” (12/3) (12/2–5), cf. mgh. *ideig való büntetésekre*, cf. lat. *temporalibus pœnis*. În aceste situații, nu este exclus ca inserturile respective să reflecte (și) încercările autorului de a nuanța exprimarea, alternarea diverselor lexeme echivalente urmărind, deci, finalități inclusiv stilistice.

Traducerea românească înregistrează și inserturi care nu se datorează, în mod necesar, unor considerente strict lingvistice și nici nu urmăresc scopuri stilistice, ci reflectă, mai degrabă, opțiuni ale traducătorului. Spre exemplu, un termen negăsit în sursele latină și maghiară, introdus de Fogarasi, întâlnim în: „Trei sînt în cer... Tatăl, **Fiul**, sau cuvîntul, și Duhul Sfînt” (14/15–16), cf. mgh. „Hárman vagynak az égben... az Atya, az Ige, és a' Szent Lélek”, cf. lat. „Tres sunt qui in cœlo... Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus”. Tot așa, la sfîrșitul *Crezului*, Fogarasi introduce termenul *amen* ‘amin’ (13/24), lucru interesant din moment ce această interjecție nu apare nici în textul latin, nici în cel maghiar în segmentul respectiv.

Pe lângă acestea, se găsesc și unele fragmente de texte ungurești și latinești, încorporate în traducerea românească, fără ca acestea să apară în versiunile-sursă. Astfel, formula latinească „Gloria Deo. Venia Reo”, cu care se încheie textul propriu-zis al catehismului (al celor 77 de întrebări și răspunsuri), este urmată de formula maghiară „Dicsőség Istennek. Bocsánat a' bünösnek” (46/9–10). De asemenea, formulele de încheiere a traducerii lui Fogarasi sunt redată în limba maghiară: „Vége” (48/11), respectiv în limba latină: „Soli gratias tibi, o gratiose Deus” (48/12–13).

2.1.2. Omisiuni independente de surse

Există și cazuri în care Fogarasi omite anumite cuvinte care se regăsesc atît în versiunea latinească, cît și în cea maghiară. Un asemenea caz întâlnim în: „acel un Dumnedzeu de vecie” (14/13–14), cf. mgh. „amaz egy **igaz örökké való Isten**”, cf. lat. „unus ille **verus** et æternus Deus”. În mod asemănător, traducătorul omite un termen în: „El dă tutrora vieață și toate” (15/18–19), cf. mgh. „Ő ad mindeneknek életet **és lehelletet** és mindeneket”, cf. lat. „Ipse dat omnibus vitam, **et halitum**, et omnia”. Același fenomen se observă și în: „Cum după această vieați voi avea fericăciune deplină” (26/6–7), cf. mgh. „Hogy ez élet után tellyes **és tökéletes** boldogságom leszen”, cf. lat. „Quod post hanc vitam plena **perfectaque** beatitudine potiar”. La fel, Fogarasi omite o sintagmă regăsită în textele-sursă în: „De la răsăritul soarelui laudat fie Numele Domnului” (42/11–12), cf. mgh. „Napkelettől fogván **mind nyugatiglan** dicséretes légyen az Vrnak neve”, cf. lat. „Ab ortu solis **usque ad occasum eius** sit laudatum nomen Iehova”. Este însă greu a spune dacă asemenea omisiuni reprezintă asumarea deliberată a unor libertăți sau ele se datorează, eventual, neatenției.

În unele cazuri, însă, omiterea unei porțiuni care se regăsește în sursele latină și maghiară face ca textul românesc să devină destul de obscur, precum în: „Că pre acela care păcat nu știa prentu noi să fim în el dereptate a lu Dumnedzeu” (23/17–19), cf. lat. „eum enim, qui non noverat peccatum, **propter nos peccatum fecit**, ut nos essemus in eo justitia Dei”, cf. mgh. „Mert azt a' ki bünt nem tudott vala, **mi érettünk bünné tövé**, hogy mi lennénk Isten igazságává ő benne”.

2.2. Inserturi și omisiuni ca mărci ale traducerii

Deși textul latin este și el prezent în produsul final al traducerii românești, există numeroase situații în care textul românesc urmărește, fie la nivel formal, fie sub aspectul conținutului, versiunea maghiară. Printre indiciile de identificare a sursei maghiare figurează (și) inserturile și omisiunile observabile în textul românesc, pe de o parte, și în textul-sursă maghiar, pe de altă parte, nefiind regăsite, însă, în versiunea latinească. În mod firesc, faptul că textul românesc se supune, exclusiv sau preponderent, influenței sursei

maghiare se poate susține cu certitudine doar în și pentru segmentul de traducere care înregistrează aceste indicii.

2.2.1. Tipologia inserturilor efectuate după sursa maghiară

În mod firesc, calitatea de *insert* al unor cuvinte, sintagme etc. regăsite în textul românesc, pe de o parte, și în sursa maghiară, pe de altă parte, se datorează diferențelor observabile între cele două versiuni-sursă (maghiară și latinească) ale traducerii. Inserturile românești care redau întocmai modelul maghiar, ele lipsind din cel latin, îndeplinesc diverse funcții la nivelul construcției și al structurării textului românesc. Astfel, în cadrul inserturilor, putem distinge unele subclase, precum: inserturi afective, discursive, sintactice, respectiv lexicale-explicative.

2.2.1.1. Inserturi afective

În categoria inserturilor afective putem include acele secvențe care au o funcție mai degrabă fatică și un rol stilistic, fiind regăsite în interogații retorice, în formulări cvasi-hiperbolice sau în construcții iterative care urmăresc tiparul de expresie și modelul de construcție a discursului oferit de sursa maghiară.

Un asemenea exemplu îl constituie inserarea adverbului interogativ *oare*, redând mgh. *vallyon* cu același sens și funcție, în: „*Oare* de unde izvorăște aceea credință?” (26/14–15), cf. mgh. „Honnan származik *vallyon* az a hit?”; cf. lat. „Unde hace fides proficiscitur?”; sau în: „*Oare* de unde este năravului omenesc atare mare sdrobotură?” (11/6–7), cf. mgh. „Honnan vagyon *vallyon* az emberi természetnek ilyen nagy romlottsága?”, cf. lat. „Unde existit hæc naturæ humanæ pravitas?”. În secvența din urmă, prezența sursei maghiare poate fi surprinsă și în sintagma: „*atare mare* sdrobotură” care corespunde formulării maghiare „*ilyen nagy* romlottsága”, ambele încorporând un determinant menit să accentueze, să intensifice amploarea fenomenului descris. Față de acestea, textul latin nu înregistrează nici un termen cu rol intensificator, situația descrisă fiind redată doar prin substantivul „pravitas”.

Un rol intensificator au și expresiile care redau modelul maghiar în: „*Numai singur* prin credința a lu Isus Hristos, *în atîta*, cum fără de toată destoinicia a mea, *curat numai* din meserere a lu Dumnedzeu mi se destoinicește mie făcătura de destul cu plin” (23/22–24/2), cf. mgh. „*Csak egyedül* a’ Jesus Christus-ban való hit által, *el annyira*, hogy minden én érdemem nélkül, *csupán csak* az Istennek irgalmasságából tulajdonítassék és ajándékoztassék énnékem... tökéletes elégtétele”, cf. lat. „Sola fide in Jesum Christum, adeo ut sine ullo meo merito, ex sacra Dei misericordia, perfecta satisfactio... mihi imputetur ac donetur”.

Cu efecte stilistice se utilizează și avertismentul formulat prin construcția iterativă în: „Din poamele pomului știutului binelui și al răului să nu mănânci că oare în ce zi vei mânca *cu moartea morții vei muri*” (12/8–10), cf. mgh. „Az jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél, mert valamely napon abban ejéndel *halálnak halálával balseg meg*”, cf. lat. „De fructu arboris scientiæ boni et mali, de isto ne comedas, nam in quo die comederis de eo, utique *moriturus es*”. Cu toate că expresia aparține tradiției biblice, ea fiind de origine ebraică, preluată, apoi, și în celelalte limbi în care s-a tradus *Biblia* (cf. și lat. *morte morieris, morte morietur*), prezența acesteia în textul românesc acolo unde este prezentă în modelul unguresc, lipsind, însă, din versiunea latină, se datorează, probabil, influenței textului-sursă maghiar.

Tot o funcție mai degrabă stilistică au și construcțiile iterative construite după modelul maghiar, în: „Nu nici dintr-o parte ce mai tare *din zi în zi* datorii noastre *mărindu-le mărîm*” (12/15–17), cf. mgh. „Semmi részből nem: sőt inkább *naprol napra* adosságunkat *öregbitten öregbittyük*”, cf. lat. „Nulla ex parte: quin etiam debitum, in singulos dies, augemus”.

Nu este exclus nici ca pasajul care redă rugăciunea *Tatăl nostru* să fi urmărit modelul maghiar, întrucât traducerea românească înregistrează construcția iterativă regăsită și în versiunea maghiară a acestui text, în: „Că-i a ta împărăția, puterea, și lauda *pînă-n vecie, veacului*” (41/5–6); sau în: „pînă în *vecie de veac*” (45/11), cf. mgh. „Mert tiéd az ország, a’ hatalom, és a’ dicsőség *mindörökkön örökké*”, cf. lat. „Quia tuum est regnum, et potentia, et gloria *in secula*”⁸.

⁸De altminteri, construcția iterativă se întâlnește și în alte câteva traduceri românești vechi ale rugăciunii. Astfel, în secolul

2.2.1.2. Elemente cu rol discursiv

O altă categorie de elemente inserate în textul lui Fogarasi care nu se găsește în sursa latinească, dar redau segmente unguerești, o constituie elementele care asigură și/sau întăresc coerența textului la nivel discursiv, fără implicații sintactice propriu-zise. Elementele de acest gen sînt reprezentate, în marea lor majoritate, de clasa adverbilor, dar găsim, printre ele, și unele interjecții și adjective.

Un asemenea insert discursiv întâlnim în: „în atîta cum *amu* toți în păcat ne prindem și ne naștem” (11/8–10), cf. mgh. „ugy hogy *immár* mindnyájan a' bűnben fogantassunk és születessünk”, cf. lat. „ita ut omnes in peccato concipiamur et nascamur”.

O situație asemănătoare o reprezintă introducerea interjecției în secvența: „*Iacă* în alnicie m-am prins și muma mea în păcat m-a încălzitu-mă în sgăul său” (11/12–14), cf. mgh. „*Ímé* én áltokosságban fogantattam, és az én anyám bűnben melegített engemet az ő méhében”, cf. lat. „Enim iniquitate formatus sum, et in peccato fovit me mater mea”. De altminteri, segmentul îi poate fi atribuit sursei maghiare și datorită împrumutului de origine maghiară *alnicie* (cf. mgh. *áltokosság*, cf. lat. *iniquitate*), calcului după maghiară *a (se) prinde (în...)* ‘a concepe, a zămisli’ (cf. mgh. *fogantat* < *fog-ni* ‘a prinde’, cf. lat. *formatus sum*) și prezenței lexemului *zgău* (cf. mgh. *méh* ‘id.’), care nu are corespondent în textul latin.

Textul lui Fogarasi înregistrează, cu numeroase ocazii, adverbul *încă*, acesta corespunzându-i adverbului *is* ‘de asemenea, și, încă’ din versiunea maghiară, acestea neavînd, însă, echivalente în versiunea latinească. Astfel, el se întâlnește în: „Cum el în toată vremea vieții lui *încă*, ce mai tare în vremea morții au pățit-o mînia a lu Dumnedzeu prentu păcatele noastre” (18/6–9), cf. mgh. „Hogy ő tellyes életének idejében *is ugyan*, de főképpen halálakor, az Istennek a' mi bűneinkért való haragját meg szenyvedte”, cf. lat. „Eum toto quidem vitæ tempore, præcipue vero in eius extremo, iram Dei adversus peccata nostra sustinuisse”, unde și formularea *ce mai tare* redă expresia mgh. *de főképpen*.

Același insert adverbial se găsește și în: „Căce pui și aceasta *încă* lîngă aceea” (20/1), cf. mgh. „Miért teszed ezt *is* hozzá”, cf. lat. „Cur additur”; „Că ce se pune aceasta *încă* lîngă aceea” (21/3), cf. mgh. „Miért tétetik ez *is* hozzá”, cf. lat. „Cur additur”.

În mod asemănător, acesta se întâlnește în: „Să toate le-ați face *încă*, carele vouă-s porîncite *încăși* aceea dziceți” (25/13–15), cf. mgh. „Ha mindeneket meg cselekedtetek *is*, a' mellyek nektek parancsoltattanak, *még is* azt mondgyátok”, cf. lat. „Cum feceritis omnia quæ præcepta sunt vobis, dicite”. La fel, adverbul apare ca un insert în: „Adevăr zic vouă cum orice veți lega pre pămînt îi vor fi legate în cer *încă*, și orice veți dezlega pre pămînt dezlegate vor fi și în cer *încă*” (31/4–7), cf. mgh. „Bizony mondom ti néktek: Hogy valamiket meg köténdetek e' földön, meg lesznek az égben *is* kötötve, és valamiket meg oldozándotok e' földön, meg lesznek oldattatva az égben *is*”, cf. lat. „Amen dico vobis: Quæcunque ligaveritis in terra, erunt ligata in cælo, et quæcunque solveritis in terra, erunt soluta in cælo”, unde sursa maghiară pare să-și fi exercitat influența și asupra selecției prepoziției din sintagma: „*pre* pămînt”, cf. mgh. „földön”, cf. lat. „*in* terra”.

Insertul adverbial *încă* cunoaște și alte ocurențe, precum în: „Cum noi cu viața necertătoare a noastră pre alții *încă* să dobîndim lu Hristos” (31/20–22), cf. mgh. „hogy a' mi feddhetetlen életünkkel egyebeket *is* a' Christusnak meg nyerjünk”, cf. lat. „ut vitæ nostræ integritate alios Christo lucrificamus”⁹; „Să

al XVI-lea, ea este înregistrată în *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici (1593): „în veczj vecilor” (Gaster, 1891, p. 39), respectiv într-un fragment de text din *Codicele Todorescu*: „di veci-/e vecului” și „ve-/cie vécu[lu]i” (Drăganu, 1914, p. 229). De asemenea, formularea se regăsește și în catehismul calvinesc din 1656: „véci de vécü” (Barițiu, 1879, p. 48, 49). În cazul textului din urmă, nu este exclus ca această construcție să i se datoreze—asemenea textului lui Fogarasi—influenței sursei maghiare, din moment ce catehismul din 1656 pare să fi avut la bază aceeași versiune latino-maghiară a catehismului ca și cel dintîi (vezi și Drăganu, 1922, p. 164; Juhász, 1940, p. 192; Tamás, 1942, p. 10–15, 129, 131). Însă, nu este exclus nici ca asemenea formule să reflecte, eventual, o anumită versiune, cît de cît fixată sau „canonizată”, proprie cultului calvinesc, cu alte cuvinte o tradiție proprie versiunilor calvine ale acestei rugăciuni. Pentru diferitele versiuni românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* vezi și Niculescu (2006–2007, îndeosebi p. 48–72).

⁹De altminteri, acest segment cuprinde și un calc după maghiară: *necertătoare* ‘neprihănit’, cf. mgh. *feddhetetlen* (meg-fedd-ni ‘a certa’ + *-etlen* ‘sufix negativ’), cf. lat. *integritate*.

cerem mila *încă* a Duhului Sfânt” (40/8), cf. mgh. „a’ Szent Léleknek kegyelmét *is* kérjük”, cf. lat. „gratiam Spiritus Sancti imploremus”; „Unde den toate nevoile numai din meserere a lu Dumnedzeu prentu Hristos ne-au slobozitu-ne, căce *dară* trebuiește *încă* a face bine?” (31/12–15), cf. mgh. „Holott minden nyavalyás voltunkbol csak az Istennek irgalmasságával a’ Christusért szabadítottunk légyen meg, miért kell *tebát mégis* jót cselekednünk?”, cf. lat. „Cum ab omnibus miseriis sola Dei misericordia, propter Christum liberati fimus, quid est, cur bona opera facimus?”; Să iară nu le veți ierta oamenilor păcatele lor, nici Tatăl vostru *încă* den cer nu le va ierta vouă greșelele voastre” (44/14–17), cf. mgh. „Ha pediglen ti meg nem bocsátandgyátok az embereknek az ő bűneiket, a’ ti mennyei Atyátok *is* nem fogja meg bocsátani tinektek a’ ti vétkeiteket”, cf. lat. „Si autem non dimiseritis hominibus peccata eorum, nec dimittet vobis pater vester peccata vestra”.

Un alt insert adverbial întâlnim în: „Domnul omoară și *iarăsite* învie, jos pînă la păcură aruncă, și *iarăsite* scoate” (20/12–14), cf. mgh. „Az Vr meg öl, és *ismét* meg elevenít, a’ pokolig alá vet és *ismét* fel hoz”, cf. lat. „Dominus deducit in inferno, et reducit”, unde traducerea românească urmărește și tiparul maghiar cu prefix verbal *alá* ‘jos’ *vet* ‘aruncă’.

Un alt adverb inserat, care redă sursa maghiară, găsim în: „că dreptăției a lu Dumnedzeu prentu păcatele noastre nici într-un chip *aimintrilea* destul n-are fi putut face” (19/9–12), cf. mgh. „mert az Isten igazságának semmiképpen a’ mi bűneinkért *különben* eleget nem tehetett volna”, cf. lat. „quod justitiæ Dei nullo alio pacto pro nobis peccatis potuit satisfieri”. De altminteri, segmentul acesta poartă și alte urme ale sursei maghiare, precum: expresia *nici într-un chip*, cf. mgh. *semmiképpen*, cf. lat. *nullo alio pacto*, sau calcul după maghiară *a face destul* ‘a satisface’, cf. mgh. *eleget* ‘destul’ *tenni* ‘a face’.

Tot ca un insert funcționează și adverbul în: „Acele ce cu credința dereaptă vom cere de la el *cu nemica mai* nu va tăgădui de noi” (41/12–14), cf. mgh. „azokat a’ mellyeket igaz hittel ő tőle kérünk *semmivel inkább* meg nem tagadja tőlünk”, cf. lat. „quæ vera fide ab eo petimus, nobis *multo minus* negare”.

Un alt insert de natură discursivă îl reprezintă adjectivul subliniat în: „Nu numai vreo *atare* cunoscutură” (24/15), cf. mgh. „Nem csak valami *olly* ismérét”, cf. lat. „Est non tantum notitia”; „Cu *atare* adaus făgădaș” (29/2–3), cf. „*illyen* hozzá adatott igérettel”, cf. „addita promissione”.

2.2.1.3. Inserturi sintactico-frastice: conectori

O subclasă aparte o constituie conectorii inserați în traducerea românească, acolo unde textul latinesc nu înregistrează nici un element de acest fel, avînd, însă, corespondent în sursa maghiară. De altminteri, și aceste elemente se întrebuițează preponderent cu rol discursiv, delimitarea lor de clasa anterioară s-a făcut, însă, în virtutea faptului că, spre deosebire de primele, acestea marchează și diverse tipuri de relații sintactice (de coordonare sau de subordonare) la nivelul propoziției sau al frazei. Aici se pot menționa conjuncțiile, adverbele și pronumele relative, întrebuițate uneori chiar cu valoarea morfosintactică a corespondenților lor ungurești, precum și unele locuțiuni prepoziționale (sau adverbiale).

Astfel, de pildă, conjuncția adversativă *iară* corespunde, de obicei, lat. *autem* și mgh. *pedig*, precum în: „A doua *iară* asemenea este către această” (10/22–23), cf. mgh. „A második *pedig* hasonlatos ehhez”, cf. lat. „Secundum *autem* simile est huic”. Însă, există și cazuri, în care, în textul latin, nu se notează nici un conector, *iară* redînd mgh. *pedig*, precum în: „Care va crede și se va boteza ispăsi-se va, care *iară* nu va crede păgubi-se va” (28/7–9), cf. mgh. „A’ ki hiend és meg keresztelkedéndik üdvözül, a’ ki *pedig* nem hiend, el kárhozik”, cf. lat. „Qui crediderit, et baptizatus fuerit, servabitur, Qui vero non crediderit, condemnabitur”; „A doua tablă *iară* cu șase porunci aceea învață” (35/19–20), cf. mgh. „A’ második [tábla] *pedig* hat parancsolatokkal azt [adja előnkben]”, cf. lat. „posterior [tabula], sex præceptis, quæ officia...”. În alt loc, textul latinesc întrebuițează conjuncția copulativă și nu cea adversativă, așa cum o fac textele românesc și maghiar, în: „Sfînt Paul *încă* numește pîinea trupul a lu Hristos, păharul *iară* chiuzluitura a sîngelui lui cu noi” (29/9–12), cf. mgh. „Szent Pál Apostol is a’ kenyeret Christus testének, a’ pohárt *pedig* az ő vérenek velünk való közöltetésének nevezí”, cf. lat. „Apostolus Paulus panem appellat communionem corporis Christi, et poculum communionem sanguinis eius”.

Un alt conector care redă modelul maghiar este *derept însă* care îi corespunde, formal și funcțional,

mgh. *mivel azért*, în: „Cu cât *derept însă* destoinici sîntem spre bătăi sau bintetluală de o vreme sau trupească și spre bintetluală de vecie dară este vreo cale prin care cu Dumnedzeu să ne putem împăca?” (12/2–5), cf. mgh. „*Mivel azért* mind ideig s mind penig örökké való büntetésekre méltók vagyunk, vagyoné tehát valami út az mellyen az Istennel meg békéltessünk?” cf. lat. „Quoniam igitur temporalibus et æternis pœnis obnoxii sumus, estne via, qua Deo reconciliemur?” unde se observă și insertia lui *dară*, cf. mgh. *tebát*. Același conector se prezintă ca un insert, redînd, de data aceasta, un alt corespondent unguresc, și în: „*Derept însă* acela încă ce va naște din tine e Sfînt” (17/22 – 18/1–2), cf. mgh. „*Annakokáért* az is a' mi te belöled születik a' Szent”, cf. lat. „propterea etiam, quod nascetur ex te Sanctum”; „*Derept însă* uluim în chip de adevăr, cum omul el se îndereptă” (24/10–11), cf. „*Annakokáért* ezt állattyük bizonyosképpen, hogy az ember meg igazittatik”, cf. lat. „Colligimus igitur fide justificari hominem”.

Alte situații sînt reprezentate de expresiile și locuțiunile în care intră termenul *chip* și care redau construcțiile ungurești formal echivalente. Astfel, *nici într-un chip* ‘nicidecum’ se înregistrează în: „*Nici într-un chip*: că din nărav sînt plecat spre urăciunea lu Dumnedzeu” (11/2–3), cf. mgh. *semmiképpen*, cf. lat. *minime*; „*Nici într-un chip* nu-l va lăsa” (11/16), cf. mgh. *Semmiképpen nem*, cf. lat. *Nequaquam*; „*nici într-un chip* aimintrilea destul n-are fi putut face” (19/11–12), cf. mgh. *semmiképpen*, cf. lat. *nullo alio pacto*. Expresia *în ce chip* ‘cum, în ce fel’ se notează în: „*În ce chip* înțelegi aceasta...?” (20/21), cf. mgh. *Miképpen*, cf. lat. *Quomodo*¹⁰; „*În ce chip* trebuiește nouă pre noi să ne purtăm către Dumnedzeu?” (35/17–18), cf. mgh. „*miképpen* kellessék minékünk magunkat az Istenhez viselnünk”, cf. lat. „quo pacto nos erga Deum geramus”; „*În ce chip* trebuiește a cere mila a Duhului Sfînt?” (40/16–17), cf. mgh. „*Miképpen* kell a' Sz. Léleknek kegyelmét... kérnünk?”, cf. lat. „Quomodo gratiam Spiritus Sancti... debemus petere?”; „*în ce chip* îngerii făc în cer” (43/11–12), cf. mgh. „a' *miképpen* az Angyalok az égben cselekszenek”, cf. lat. „quemadmodum faciunt Angeli in cœlo”. Tot cu o echivalență formală avem de-a face în cazul expresiei subliniate în: „Și *în acest chip* cea Sîmbără de vecie în această viață s-o încep” (37/9–10), cf. mgh. „és *ekképpen* amaz örökké való Szombathot ebben az életben el kezdjem”, cf. lat. „atq. Ita sempiternum Sabbathum in hæc vita exordiar”.

Un alt conector care redă modelul maghiar se înregistrează în: „*Prentu ce ocă* se chiamă Hristos Fiul unul născut a lui Dumnedzeu?” (16/23–24), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Quam ob causa*; „*Prentu ce ocă* chemi au numești pre Hristos Domnul nostru?” (17/5–6), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Qua de causa*; „*Prentu ce ocă* au murit Hristos?” (19/8), cf. mgh. *Miokért*, cf. lat. *Qua de causa*; consemnat și în varianta *prentu ceastă ocă* (19/9), cf. mgh. *ezokáért*, cf. lat. *propterea*.

Trebuie însă remarcat și faptul că nu în toate cazurile întrebuițarea acestor conectori apare, în mod necesar, ca o replică imediată la sursa maghiară. Se pot invoca și alte considerente pentru apariția lor în textul lui Fogarasi, cel puțin teoretic. Astfel, pe de o parte, unii dintre acești conectori pot reflecta o tradiție premergătoare, aceștia caracterizînd, în general, textele calvino-românești cu care autorul putea fi familiar. Pe de altă parte, deprinderea cu anumite construcții sintactice „străine” se poate menține în stare latentă și pe durata actului traducerii propriu-zise, astfel încît anumite formulări îi puteau rămîne întipărite în mintea traducătorului pe care, apoi, le putea întrebuița, eventual, și fără ca segmentul maghiar să exercite o presiune inevitabilă asupra opțiunii traducătorului. Astfel, cu certitudine deplină se poate susține doar faptul că aceste elemente coincid cu corespondenții lor formali din textul maghiar, cu sau fără corespondenți semantici în versiunea latinească.

Un grad mai ridicat de certitudine oferă acei conectori care preiau, uneori, și valorile morfosintactice ale corespondenților lor ungurești. Un asemenea exemplu îl constituie adverbul relativ *cum*, care adesea corespunde mgh. *hogy*, fiind întrebuițat (și) cu valențele celui din urmă. Astfel, în maghiară conjuncția *hogy* are valoare neutră, ea nefiind specializată pentru un anumit tipar de întrebuițare, cunoscînd aproape nelimitate posibilități de contextualizare, putînd introduce aproape orice fel de subordonată. Spre deo-

¹⁰În alt loc, formularea redă alte corespondente din textele-sursă: „*În ce chip* se împart aceste porînci?” (35/14), cf. mgh. *mimódon*, cf. lat. *quomodo*. Cu același înțeles se întrebuițează și expresia *cu ce mod* ‘cum, în ce fel’ în: „*cu ce mod* să mă slobod eu din toată nevoia mea” (9/23–24), cf. mgh. *mimódon*, cf. lat. *quo pacto*, aceasta fiind înregistrată și în contexte (vezi în 23/20) în care apare și echivalentul lat. *quomodo*.

se bire de aceasta, în română, adverbul relativ *cum* introduce, în mod prototipic, subordonate modale¹¹. În mod firesc, adverbul românesc, la rîndul lui, poate introduce și alte tipuri de subordonate, însă, în unele cazuri, acesta corespunde, în mod indiscutabil, conjuncției *hogy*, mai ales atunci cînd textul latin nu consemnează nici un conector. Astfel, *cum* redă mgh. *hogy* în contextele în care acesta se întrebuițează cu sensul ‘că’, introducînd subordonate completive directe, precum în: „Știm *cum* acelora cari îndrăgesc pe Dumnezeu toate sunt spre bine” (9/17–18), cf. mgh. „Tudgyuk *hogy* azoknak akik az Istent szeretik, mindenek javukra vagynak”, cf. lat. „Novimus, iis qui diligunt Deum, omnia simul adjumento esse ad bonum”; „Cred *cum* Tatăl de vecie a Domnului nostru a lu Isus Hristos... mie încă îmi este Tatăl și Dumnedzeu” (15/1–5), cf. mgh. „Hiszem *hogy* a’ mi Urunk Jesus Christusnak örökké való Attya... énnékem is Istenem és Atyám légyen”, cf. lat. „Credo æternum Patrem Domini nostri Jesu Christi... meum quoq, Deum et Patrem meum esse”; „Să știe *cum* eu sînt Domnul carele pre ei sfințesc” (37/13–14), cf. mgh. „meg tudnák, *hogy* én vagyok az Vr, a’ ki őket megszentelem”, cf. lat. „scirent, quod ego Dominus sanctificans eos”; „Un lucru fac *cum* acele ce mi-s după dos să le uit” (42/22–23), cf. mgh. „Egy dolgot cselekszem *hogy* azokat a’ mellyek a hátam megett vagynak el felejtven”, cf. lat. „Unum ago, ea quidem, quæ a tergo sunt, obliviscens”. În alte cazuri, *cum* se întrebuițează cu sensul ‘ca să’, introducînd finale, asemenea conjuncției mgh. *hogy*, precum în: „Hristos odată s-au jertfăluit *cum* păcatele a mulți să le ia” (16/18–19), cf. mgh. „Christus egyszer megaldoztatott, *hogy* sokaknak bűneiket elvenné”, cf. lat. „Chritus semel oblatu est, ut multorum peccata tolleret”; „Priveghiați și vă rugați *cum* în ispită să nu cădeți” (45/6–7), cf. mgh. „Vigyázzatok és imádkozzatok, *hogy* kísértésben ne esetek”, cf. lat. „Vigilate et orate, ne intreatis in tentationem”¹².

Pronumele relativ *ce* este întrebuițat (și) cu sensul ‘dar, însă’, asemenea conjuncției ungurești *de* ‘dar, însă, urmînd, deci, modelul maghiar, mai ales în cazul în care versiunea latinească nu înregistrează nici un conector, precum în: „Au vom via au vom muri *ce* a Domnului suntem” (9/14–15), cf. mgh. „Akár éllyünk akár halllyunk, *de* az Vréi vagyunk”, cf. lat. „Sive vivimus, sive morimus, Domini sumus”. Relativul *ce* se notează, cu un alt corespondent semantic maghiar, dar cu același sens adversativ, și în: „Pre Dumnedzeu nicicînd nime n-au văzut, *ce* acel Fiul unul născut care este în sînul Tatălui lui, el ne-au povestuit nouă” (16/15–17), cf. mgh. „Az Istent soha senki nem látta *hanem* amaz egygyetlen egy szülött Fia, a’ ki az ő Attyának kebelében vagyon, beszéllette meg mi nekünk”, cf. lat. „Deum nemo vidit unquam: unigenitus ille filius, qui est in sinu Patris, ille nobis exposuit”. Pe de altă parte, segmentul pare a urmări modelul maghiar și în topică (vezi „nicicînd nime n-au văzut”, cf. mgh. „soha senki nem látta”), respectiv în formularea „Fiul *unul născut*” care redă perfect construcția mgh. „*egygyetlen egy szülött* Fia”.

Conjuncția *că* este folosită cu înțelesul ‘deoarece, fiindcă’, în contextul în care versiunea maghiară înregistrează conectorul echivalent, spre deosebire de cea latinească, în care nu se notează nici un conector, precum în: „Nici într-un chip: *că* din nărav plecat sunt spre urăciunea lui Dumnezeu” (11/2–3), cf. mgh. „Semmiképpen nem: *mert* természet szerént hajlandó vagyok az Istennek... gyülölésére”, cf. lat. „Minime. Natura enim propensus sum ad odium Dei”. O situație asemănătoare întîlnim în: „Pre trei părți: *că* parte de prima este de pre Tatăl Dumnedzeu” (14/3–4), cf. mgh. „Három részekre: *Mert* az első vagyon az Atya Istenről”, cf. lat. „In tres partes. Prima est de Deo Patre”.

Prin urmare, deși fragmentele românești corespund și celor din versiunea latinească, prezența conectorilor semnalați în traducerea românească, cu echivalente în versiunea maghiară, dar lipsind din cea latinească, poate servi drept indiciu al întrebuițării textului-sursă maghiar, eventual al compilației celor

¹¹O asemenea situație avem în: „și acum încă așa mă ține, *cum* toate să-mi slujească spre ispășenie-mi” (9/11–13), cf. mgh. „és még most is ugy tart, *hogy* mindenek az én idvösségemre szolgállyanak”, cf. lat. „meque ita conservat, ut omnia salutis meae servire oporteat”, cu toate că, în acest caz, formularea are și valențele unei consecutive. În segmentul citat, urmărirea modelului maghiar poate fi susținută, însă, și prin insertul *încă*, cf. mgh. *még*, respectiv prin construcția sintactică „să-mi slujească *spre* ispășenie-mi”, cf. mgh. „az én idvösségemre szolgállyanak”.

¹²Vezi și alte contexte de echivalare a lui *cum* cu mgh. *hogy*, în: „Aceasta; *cum* cu trup cu suflet au voi via au voi muri, eu sunt a Domnului vernic al meu” (9/6–8), cf. mgh. „Ez, *hogy* mind testestől lelkestől, akár élyek, akár halllyak, az én hűségés Uramnak [...] tulajdona vagyok”, cf. lat. „Quod animo pariter et corpore, sive vivam, sive moriar, fidissimi Domini [...] sum proprius”; „*Cum* cu Numele Sfinției sale...” (36), cf. „*Hogy* az ő Szentséges nevével...”, cf. „Ut Sacrosancto ipsius nomine...”.

două surse.

2.2.1.4. *Inserturi lexicale*

Numeroase sînt și situațiile în care prezența unui element lexical, perfect autonom din punct de vedere semantico-funcțional, în traducerea românească, cu un echivalent semantic în sursa maghiară, servește drept indiciu al urmăririi, pe porțiunea respectivă, a versiunii maghiare, cu atît mai mult cu cît sursa latinească nu prezintă nici un lexem corespunzător, formularea, în aceasta din urmă, fiind mai concisă. De regulă, aceste inserturi de cuvinte și/sau sintagme față de textul latinesc funcționează drept pasaje lămuritoare sau note explicative, reflectînd, în același timp, și strădania traducătorului către precizie.

Asemenea inserturi lexematice întîlnim, de pildă, cu ocazia enumerării cărților sacre: „Despre *ceremoniile* a Levițenilor” (7/21–8/1), cf. mgh. „a’ levitai *Ceremoniákrol*”, cf. lat. „Leviteus”; „Despre băgătura de samă a *dihanieii*” (8/2–3), cf. mgh. „a’ *népnek* megszámláltatásáról”, cf. lat. „Numeri”; „Despre duplecătura *a legiei*” (8/4–5), cf. mgh. „az *Törvénynek* megkettőztetéséről”, cf. lat. „Deuteronomium”.

Un alt insert datorat urmăririi modelului de construcție a mesajului oferit de sursa maghiară avem în: „Cîte *lucruri* trebuiește ție să știi cum cu această veselitură viind, fericată să fie vieața ta și moartea ta?” (9/19–21), cf. mgh. „Hány *dolgot* kell tenéked tudnod, hogy ez vigasztalással élvén, boldogul lehessen életed és halálod?”, cf. lat. „Quot sunt tibi scitu necessariant ista consolatione fruens, beate vivas et moriaris?”¹³.

Versiunea latinească este mult mai concisă față de cea maghiară care pare a fi urmărită în: „Ne învață pre noi pre aceea *Domnul* Hristos într-o summă la *Sfint* [ul] Mathe [Matei] în douăzeci și două *de părți*” (10/15–17), cf. mgh. „Megtanít minket arra Christus *Urunk* egy summában *Sz.* Mathénak 22 *részében*”, cf. lat. „Id nos docet Christus Summatim Matth. 22”.

Un alt insert se observă în: „De lipsă este, cum au noi *îns* să facem destul, au prin altul” (12/6–7), cf. mgh. „Szükség, hogy vagy mi *magunk* tegyünk eleget, vagy más által”, cf. lat. „Necesse est vel per nos, vel per alium satisfaciamus”.

Alte inserturi lexematice întîlnim în: „*Mai mult* nu sînteți slugi ce feți” (15/7–8), cf. mgh. „Nem vagytok *többé* szolgálak, hanem fiak”, cf. lat. „Non estis servi, sed filii”; „Ce crezi cînd *aceea* dzici...” (17/12, 18/4), cf. mgh. „Mit hiszsz mikor *azt* mondod...”, cf. lat. Quid credis cum dicis...”; „Atunci va zice Craiul acelora cari de *mîna* dreaptă vor fi” (21/16–17), cf. mgh. „Akkoron modngya a’ Király azoknak a’ kik job *keze* felől lesznek”, cf. lat. „Tum dicit Rex iis, qui ad dextra ipsius erunt”; „Cum toți vernicii is chiuz și *partnici* a lu Hristos” (23/1–2), cf. mgh. „Hogy minden hivek a’ Christusnak ... közösi és *részesi* légyenek”, cf. lat. Quod singuli credentes Christi... communionem habeant”; „Toatele dereptățile noastre is ca cîrpă necurată *a muierii*” (25/6–7), cf. mgh. „Minden mi igazságink olyanok mint a’ havas *aszony* állatnak tisztátalan ruhája”, cf. lat. „Omnes nostræ justitiæ sicut panniculus abjectissimus”; „Care (Hristos) schimba va trupurile smerite a noastre cum cu *asemenea formă* să fie către trupul fericat a lui” (25/24 – 26/3), cf. mgh. „A’ ki (a’ Christus) által változtattya az mi alázatos testünket, hogy *hasonló formájú* legyen az ő dicsőséges testéhez”, cf. lat. „Qui (Christus) transfigurabit corpus nostrum humile, ut conforme fiat ejus corpori glorioso”; „Așa cureți cum să luați *dobînda*” (40/13–14), cf. mgh. „Vgy fussatok hogy *a’ jutalmat* el vehessétek”, cf. lat. „Sic currite, ut comprehendatis”; „Fie voia ta: cum în cer așa *aici* pre pămînt *încă*” (40/22–23, 43/6–7), cf. mgh. „Légyen a’ te akaratom, miképpen a’ menyben azonképpen *itt* e’ földön *is*”, cf. lat. „Fiat voluntas tua, quemadmodum in cœlo, sic etiam in terra”; „Dă-ne nouă toate ce mi-s de lipsă *pre hrana* acestei vieți” (43/21–22), cf. mgh. „Szolgáltass ki minékünk mindeneket, valamellyek ez életnek *tápláltatására* szükségesek”, cf. lat. „Suppedita nobis omnia, quæ ad hanc vitam sunt necessaria”. De regulă, în aceste cazuri, versiunea latinească este mai concisă decît cea maghiară care oferă mai multe elemente lămuritoare (de ex. sinonime) sau de explicitare și pentru care optează, în cele din urmă, și traducătorul român.

¹³De altminteri, segmentul cuprinde și două calcuri după maghiară: unul de expresie: *veselitură* ‘consolare’, cf. mgh. *vigasztal*– ‘a veseli’ –*ás* ‘suf. –itură’; și unul de semnificat: *a via* ‘a se folosi (de ceva), a profita (de ceva)’, ‘a întrebuița’, cf. mgh. *élni* ‘a trăi, a via’, *élni valamivel* ‘a profita (de ceva)’.

Într-un alt caz, formularea românească este concisă ca în textul latin, dar cuprinde un element care trimite (și) la versiunea maghiară, precum în: „înaintea dregătorului *de afară*” (18/16), cf. mgh. „*külső polgári társaságbeli bíró előtt*”, cf. lat. „*coram iudice politico*”.

O notă suplimentară față de textul latinesc, introdusă și în versiunea maghiară, întâlnim în: „Iacă Vergură va prinde în sgăul său, și va naște un făt, și-l va chema acela Immanuel *aceea e aceea Dumnedzeu cu noi*” (12/24–26), cf. mgh. „*Ímé egy szűz fogad az ő méhében és szül fiat és nevezed azt Immánuelnek, velőnk Istennek*”, cf. lat. „*Ecce virgo concipiet, et pariet filium, et vocabis nomen eius Immanuel*”¹⁴.

În mod asemănător, față de concizia textului latinesc, formularea românească este la fel de detaliată și de explicită ca și în sursa maghiară, în: „Că pre noi din toate păcatele noastre ne slobozește *și ne ispășește*” (15/25 – 16/1), cf. mgh. „*Mert minket minden bűneinkből meg szabadít és üdvözít*”, cf. lat. „*Quia nos salvat ab omnibus peccatis nostris*”; „Oarecine numele lui de-a-fietele îl va pomeni *au îl va numi*” (34/2–4), cf. mgh. „*a' ki az ő nevét hijában említi, vagy nevezi*”, cf. lat. „*qui nomen eius vane usurpaverit*”; „De pre rugăciune *au rugare*” (40/15), cf. mgh. „*Az imádságról, avagy könyörgésről*”, cf. lat. „*De Precatione*”; „și cum eu încă acelui șirag sunt o parte vie, *și fi voi pînă în vecie*” (22/16–17), cf. mgh. „*és hogy én is annak a' seregnek egygyik élő tagja vagyok, és leszek mind örökre*”, cf. lat. „*meque vivum huius coetus membrum esse, et mansurum*”.

O situație interesantă o constituie și prezența determinantului *sfint*, regăsit, destul de consecvent în traducerea românească, și care se notează doar în versiunea maghiară, nu și în cea latinească, precum în: „Patru Evangheliomuri: *Sfint*[ul] Mate[i], *Sfint*[ul] Marc[u], *Sfint*[ul] Luca și *Sfint*[ul] Ioan” (8/7–10), cf. mgh. „*Négy Evangeliomok. Sz. Matheé, Sz. Marké, Sz. Lukácsé és Sz. Jánosé*”, cf. lat. „*Quatuor Evangelia. Matthæi, Marci, Lucæ, Iohannis*”¹⁵; „carele *Sfint* Paul Apostol din trei Evangeliștii, din *Sfint* Matei, *Sfint* Marc, și din *Sfint* Luca așa citește” (29/14–17), cf. mgh. „*Szent Pál Apostol a' három Evangelistákból, Szent Mathébol, Szent Markbol, és Szent Lukácsbol így olvas*”, cf. lat. „*Quam Apostolus Paulus ex tribus Evangelistis, Matthæo, Marco, et Luca sic recitat*”; „Cărți a lu *Sfint* Paul Apostol” (8/13–14), cf. mgh. „*A Sz. Pal Apostol levelei*”, cf. lat. „*Epistolæ Pauli Apostoli*” etc. Însă, spre deosebire de exemplele anterioare, aceste inserturi nu sînt atît de reprezentative, întrucît ele pot reflecta și o anumită deprindere premergătoare a autorului, eventual o anumită normă de redare a acestor contexte.

2.2.2. Omisiunile ca mărci ale traducerii

Față de inserturi, omisiunile observabile în textul lui Fogarasi sînt mai puține la număr și ele reprezintă, de regulă, indicii ale întrebuirii sursei maghiare, întrucît lipsa unor elemente din traducerea românească, respectiv din versiunea maghiară se constată față de prezența acestora în versiunea latinească. Cu alte cuvinte, omiterea din traducerea românească a unui cuvînt sau a unei sintagme care se regăsește în versiunea latinească poate reflecta influența textului maghiar, întrucît acel termen sau acea sintagmă nu apare nici în sursa maghiară. O asemenea situație întâlnim în: „Veniți toți la mine cari v-ați ostenit” (10/1–2), cf. mgh. „*Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok*”, cf. lat. „*Venire ad me omnes, qui fatigati estis et onerati*”.

În mod asemănător, versiunea latinească cuprinde segmente care nu se regăsesc nici în versiunea maghiară și nici în traducerea românească, ceea ce poate constitui un indiciu al întrebuirii sursei maghiare în acea porțiune a textului, precum în: „Ce era neputere Legiei Dumnedzeu trimise Fiul său prentu păcat, cum îndereptăciunea Legiei în noi să se umple” (12/11–13), cf. mgh. „*A' mi az Törvénynek lehetetlen vala, az Isten az ő Fiát el bocsátá az bűnért, hogy a Törvénynek amaz jussa, avagy meg igazítása mi bennünk bé tellyesednék*”, cf. lat. „*Qui legis erat impotentia, Deus suo ipsius Filio misso, pro peccato, condemnavit peccatum in carne, ut jus ilud legis compleatur in nobis*”.

¹⁴De altfel, formularea *aceea e aceea* 'adică, cu alte cuvinte' calchiază expresia mgh. *az az* 'id.', însă, în acest segment, traducătorul o întrebuițează independent de textul-sursă. Cu numeroase alte ocazii, însă, calcul se înregistrează în același context cu echivalentul său formal unguresc *az az*, corespunzînd (și) lat. *hoc est*.

¹⁵Pe de altă parte, fragmentul românesc înregistrează și pronunțarea unguerească a termenului *evangheliom* (față de *evanghelie*), respectiv a numelor proprii Luca și Ioan, care, în textul românesc, sunt scrise *Lukáts* și *János*.

Atît din punct de vedere semantic, cît și privind concizia, traducerea românească redă segmentul din versiunea maghiară, în: „Care (Isus Hristos) este pus nouă de la Dumnezeu *mîndrie și descumpărăciune*” (16/13–14), cf. mgh. „A’ ki (a’ Jesus Christus) tétetett mi nekünk az Istentől *böltességé és válsággá*”, cf. lat. „Qui (Christus Iesus) factus est nobis *sapientia* a Deo, *justitiaque et sanctificatio, et redemptio*”.

O situație asemănătoare găsim în: „Căce au pățit Hristos: *Supt Pontius Pilatus?*” (18/13–14), cf. mgh. „Miért szenvedett a’ Christus Pontius Pilatus *alatt?*”, cf. lat. „Cur Christus *sub iudice* Pontio Pilato passus est?”.

La fel, în versiunea latinească, segmentul este mai amplu decît în cea maghiară care omite anumite porțiuni, asemenea traducerii românești, în: „El (Mesia) au răbdat dureri prentu hicieniile noastre” (20/10–11), cf. mgh. „Ő (Messias) fájdalommal illettete a’ mi álnokságinkért”, cf. lat. „Ipse (Messias) dolore *afficitur a deflectionibus nostris*, atteritur ab iniquitatibus nostris”.

3. Concluzii

Luete în ansamblu, inserturile înregistrate în *Catehismul* calvinesc din 1648, respectiv omisiunile operate de Fogarasi reflectă o anumită concepție a traducătorului asupra actului traducerii, în general, respectiv asupra funcționalității și a disponibilității celor două surse aflate la îndemîna autorului, în special. În acest sens, se poate spune că, în numeroase cazuri, sursa maghiară se bucură de prioritate, ea devenind predominantă, dacă nu chiar exclusivă, pe anumite porțiuni, față de cea latinească care pare să-i fi servit ca una secundară, suplimentară, eventual, de control. De altminteri, o atare ierarhizare a punerii la contribuție a celor două surse se poate susține și la nivelul macrostructural al întregii traduceri, dovezile oferite de inserturi și omisiuni fiind coroborate cu celelalte mărci ale traducerii, precum împrumuturile culte preluate din textul-sursă maghiar, calcurile după maghiară și alte construcții mai ample sau mai restrînse care urmăresc tiparul morfo-sintactic maghiar. Predilecția față de sursa maghiară s-ar putea explica, eventual, și prin faptul că limba maghiară îi era mai accesibilă traducătorului decît cea latină pe care putea să nu o fi stăpînit decît în mod superficial.

În ceea ce privește statutul inserturilor și al omisiunilor, acestea se prezintă, în textul lui Fogarasi, cu diverse funcționalități care variază de la caz la caz, dar care pot fi grupate în două clase esențiale, reflectînd două nivele de performanță diferite. Astfel, unele reprezintă soluții preponderent imediate care se înscriu în sfera *imitației*, ele fiind rezultatul unor constrîngerii impuse de textul-sursă maghiar. Altele pot fi încadrate în sfera *creației*, ele apărînd în mod independent de ambele surse, în urma unei intervenții individuale a traducătorului. Atît primele, cît și cele din urmă puteau urmări, pe de o parte, inteligibilitatea, traducătorul avînd în vedere, în primul rînd, receptorul cărui i se adresează și, pe de altă parte, îmbogățirea și nuanțarea exprimării, în limitele oferite de nivelul de competențe al emițătorului și al receptorului, dar și de disponibilitățile limbii române vechi. De asemenea, unele dintre aceste inserturi și/sau omisiuni reflectă o opțiune deliberată și asumată a autorului, altele ar putea fi atribuite (și) unor „scăpări”, cu alte cuvinte, unor cauze care scapă de controlul conștientului, determinate, eventual, de natura bilingvă a traducătorului.

În mod cert, cauza principală a majorității inserturilor și omisiunilor întîlnite în textul lui Fogarasi o constituie diferențele observabile între cele două surse întrebuintate, maghiară și latină. Însă, ceea ce ni se prezintă interesant este faptul că traducerea lui Fogarasi nu consemnează inserturi care urmăresc exclusiv sursa latinească, ele negăsindu-se în cea maghiară, și nici omisiuni care s-ar datora exclusiv versiunii latine, în sensul că versiunea maghiară ar cuprinde ceva în plus față de textele latin și român. În toate cazurile, inserturile și omisiunile sînt fie independente de ambele surse, fie determinate de sursa maghiară.

Constatări care s-au făcut cu privire la cazul particular al textului analizat ar putea fi valorificate și din perspectivă diacronică, urmărindu-se traducerile românești premergătoare și/sau ulterioare ale catehismului de la Heidelberg care au dus la configurarea variantei românești relativ consacrate a acestuia. De asemenea, un real interes ar putea prezenta (și) urmărirea paralelă a catehismului calvinesc din 1648 cu cel din 1656, întrucît cele două traduceri par să fi avut la bază aceeași versiune latino-maghiară a catehismului

de la Heidelberg. Un asemenea studiu comparativ ne-ar putea furniza mai multe informații cu privire la criteriile care au guvernat opțiunile vechilor traducători ai catehismului în discuție, dar și cu privire la considerentele care au determinat utilizarea, integrală sau parțială, a unui anumit izvor.

Bibliografie

A. Texte și ediții de texte

- Barițiu, G. (1879). *Catehismulu calvinescu impusu clerului și poporului romanescu sub domnia principiloru Georgiu Rákoczy I. și II., transcris cu litere latine după edițiunea II tipărită în anulul 1656, insocitu de una excursiune istorica și de unu glosariu de Georgiu Barițiu*, Sibiu.
- Catechismus Az az; A' kerefztyéni Vallásnak és Hűtnek Rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott szentírásbeli bizonyságokkal meg erősítettett summája avagy veleje. Mellyet Deák és magyar nyelvű Oláh-nyelvre fordítot. Fogarasi Istvan. Lugosi már az igazságot rész szerint meg-ísmet Olah Magyar Ecclesiának lelki Pásztor. [...] Feiervarat Nyomtattatott. Brafsai Major Márton áltai 1648. Esztendőben // Catechismus / Aceea e aceea; Summa sau Măduva a uluitei și a credinței creștinești, cuprinsă în întrebări, și răspunsuri scurte; și cu adevărături din scriptura svântă. Catechismus Latino, Ungarico, Walchicus Translatu opera ac Studio Stephani Fogarasi Symmistaie Oppidi Lugas, Anno 1647 die 18, Decembri [...]*, în ediția: Tamás, L. (1942). *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, p. 43–65.
- Catechismus Religionis Christianae compendiosè propositus, & sacrarum literarum testimoniis confirmatus. Ex ore infantium et lactentium disposuisti laudem. Psal. 8.3. Matth. 21.16. Albae Juliae. M. DC. XXXXIII [1643] // Catechismus Az az; A' keresztyeni vallásnak és hűtnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott, szent írásbeli bizonyságokkal megh erősítettett summája, avagy veleje. A' még szólni nem tudó és csecsszopo gyermekkének szájokból rendeltet véghez vinni a' te dicseretedet. Psal. 8.3. Matt. 21.16. Fejér Váratt. M. DC. XXXXIII. [1643]*, în ediția princeps din Biblioteca Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Könyvtára) [online]. Vezi și edițiile: *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XLVII [1647] și *Catechismus Religionis Christianae...* M.DC.XXXIX [1639].
- Gaster, M. (1891). *Chrestomatie română. Texte tipărite și manuscrise [sec. XVI-XIX], dialectale și populare*, cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez de M. Gaster, vol. I, *Introducere, gramatică, texte [1550–1710]*, Lepizig–București.
- Hasdeu, B. P. (1879). *Cuvente den bătrâni, vol. II, Cărțile poporane ale Românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea necrisă*, București.

B. Cărți de bibliografie veche

- BRV I = Bianu, I. & Hodoș, N. (1903). *Bibliografia românescă veche 1508–1830*, tomul I, 1508–1716, Edițiunea Academiei Române, București, 1903.
- BRU = Veress, A. (1931). *Bibliografia română-ungară*, volumul I, *România în literatura ungară și ungarii în literatura română (1473–1780)*, București, 1931.
- Veress, E. (1910). *Erdélyi régi oláh könyvek 1544–1711* (10 szöveggéppel), în „Erdélyi Múzeum”, an V, 1910, vol. XXVII, p. 142–176.
- RMK I = Szabó, K. (1879). *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.
- RMK II = Szabó, K. (1885). *Régi Magyar Könyvtár*, vol. II, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, M. Tud. Akadémia, Budapest.
- RMNY III = Heltai, J., Holl, B., Pavercsik, I. & Vásárhelyi, J. (2000). *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, vol. III, Akadémiai Kiadó, Budapest.

C. Lucrări de referință

- Arvinte, V. & Gafton, Al. (2007). *Palia de la Orăștie (1582). II. Studii*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Drăganu, N. (1914). *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București.
- Drăganu, N. (1922). *Cea mai veche carte rákóczyană*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, I, 1921–1922, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”.
- Gheție, Ion. (1975). *Baza dialectală a limbii române literare*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Iorga, N. (1904). *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București.
- Iorga, N. (1928). *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, vol. I, Editura Ministeriului de Culte, București.
- Juhász, I. (1940). *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár.
- Mariencescu, M. (1902). *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom. XXIV, Memoriile Secțiunii Istorice, București, p. 165–190.
- Nădejde, I. (1886). *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași.
- Niculescu, Al. (2006–2007). *Tatăl nostru*, în „Dacoromania”, serie nouă, XI-XII, p. 17–75, Cluj-Napoca.

-
- Pantaleoni, D. (2007). *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570–1703)*, în „Philologica Jassyensia”, an III, nr. 1, p. 39–56.
- Philippide, A. (1888). *Introducere în Istoria limbii și Literaturii române*, Iași.
- Sbiera, I. G. (1897). *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți.